

ABDULLAYEVA ÇİNARƏ FƏRHAD QIZI

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: chinaraabdullayeva55@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏDQIQI VƏ TƏSNİFİ

Açar sözlər: Onomastika, onomastik vahidlər, poetik onomastika, antroponimlər, qədim mənbələr, müasir mənbələr, şifahi ədəbiyyat, yazılı ədəbiyyat.

Key words: Onomastics, onomastics units, poetic onomastics, anthroponyms, ancient sources, modern sources, oral literature, written literature.

Ключевые слова: Ономастика, ономастические единицы, поэтическая ономастика, антропонимы, старинные источники, современные источники, устная литература, письменная литература.

Azərbaycan dilçiliyində ən çox diqqəti cəlb edən, vacib elmi-tədqiqat sahələrindən biri də adlar və onların əlamət və xüsusiyyətlərinin tədqiqidir. Dildə mövcud olan hər bir xüsusi ad, yəni onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsulu hesab olunur. Hər bir xüsusi ad tarixin canlı şahidləri hesab olunub keçmişin izlərini özlərində mühafizə edərək dövrümüzə qədər gətirib çatdıran real faktlardır.

Dilçiliyin üfüqlərini genişləndirmək, onun inkişafını hərtərəfli təmin etmək üçün onomastik tədqiqatın əhəmiyyəti hazırda olduqca böyükdür. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik leksikanın dərinədən araşdırılması, diqqətlə təhlili, elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi xalqımızın dilinin və tarixinin bir çox mürəkkəb və zəruri məsələlərinin açılmasına kömək edir. Buna görə də onomastik materiala elmi mövqedən yanaşmaq, onun dəqiq və əsaslı təhlilini vermək aktual və zəruri məsələlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində onomastika məsələləri, əsasən, XX əsrin II yarısından öyrənilməyə başlanmışdır. Dilçiliyimizdə onomastik kateqoriyalardan ilk növbədə və daha çox tədqiq olunanı toponimlər və antroponimlərdir. Hazırda onomoloji tədqiqatın cəbhəsi genişlənmiş və tədqiqat işi onomastik vahidlərin bütün kateqoriya və sistemlərini əhatə etmək mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Artıq dilçilik elminin bu şöbəsinə dair xeyli elmi ədəbiyyat meydana çıxmışdır. Lakin hələlik kəmiyyət keyfiyyətə üstün gəlir, bəzi tədqiqatlar elmin indiki tələblərinə tam cavab verə bilmir. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri indiyə kimi onomastik materialın sistemli şəkildə toplanılmamasıdır.

Azərbaycan onomastikasının müasir elmi səviyyədə araşdırılması və tədqiqi üçün əldə istənilən qədər mənbə və məxəz vardır. Lakin hər hansı bir onomastik tədqiqat prosesində bunların hamısından eyni dərəcədə istifadə etmək həm düzgün,

həm də mümkün ola bilməz. Buna görə də onomastik kateqoriyaların tədqiqi prosesində birinci növbədə spesifik mənbələri dəqiq müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

Onomastik mənbə geniş anlayışdır. Onomastik mənbə dedikdə xüsusi adlar işlənmiş bütün yazılı və şifahi mənbələr nəzərdə tutulur. Lakin bu meyarla yanaşıqda onomastik mənbələr kəmiyyət etibarlı ilə həddindən çox görünür. Buna görə də onomastik mənbələri əsas və ikinci dərəcəli qruplara bölmək və əvvəlcə ən başlıcalarına müraciət etmək lazımdır.

Onomastik mənbələr xaraktercə çox müxtəlifdir. Bunların təsnifi müasir elm üçün ən vacib məsələlərdəndir. Lakin çox təəssüf ki, buna bir o qədər fikir verilmir. Onomastik mənbələr yaranma tarixinə, məzmununa, həcminə, mövcud olduğu formasına görə müxtəliflik təşkil edir. 1. Yaranma tarixinə görə onomastik mənbələr iki yerə bölünür: qədim mənbələr, müasir mənbələr.

Məsələn, eramızdan əvvəl və eramızın əvvəlində yaşamış yunan və Roma müəlliflərindən Hekatey Mületin (eramızdan əvvəl VI-V əsrlər), Herodot (eramızdan əvvəl V əsr), Strabon (bizim eramın əvvəli), Böyük Plini (I əsr), Klavdi Ptolomey (II əsr), Plutarx (II əsr), erməni müəlliflərindən Favstoe Buzand Aqafangel, Moisey Xorenasi, Yeqişe Vardanet (V əsr), Ananiya Şirakasi (VII əsr), alban tarixçisi Moisey Kalankatvasi (VII əsr), ərəb və fars müəlliflərindən Hüduv əl-Aləm (X əsr), İbn Xordadbeh (IX əsr), İbn əl-Fəqir əl-Həmədani (IX əsr), əl-İstəxri (X əsr), əl-Məsudi (X əsr), İbn əl-Əsir (XI əsr), Yaqut əl-Həməvi (XIII əsr), Rəşidəddin (XIII əsr), Həmdullah Qəzvini (XIV əsr), Əbdürrəşid Bakuvi (XV əsr), Azərbaycan şairi Bədr Şirvani (XV əsr), türk, Azərbaycan və Avropa səyyahlarından Övliya Çələbi, Adam Oleari, Hacı Zeynalabdin Şirvani, Əhmədbəy Cavanşir, Mirzə Adıgözləbəy və başqalarının əsərlərini, habelə XI əsrdə yazıya köçürülmüş "Kitabi-Dədə Qorqud"u Azərbaycan onomastikasına dair ən etibarlı qədim mənbələr hesab etmək olar. Bunlardan başqa, eramızın X yüzilliyindən etibarən Azərbaycan, Orta Asiya, Volqaboyu ərazilərində meydana gələn qədim türk yazılı abidələrindən Orxon-Yenisey və uyğur yazılı abidələrinin dilində həmin dövrün onomastik sisteminə aid maraqlı dil faktlarına rast gəlirik.

Qədim dövrlərdə qələmə alınmış mənbələrə çox ehtiyatla yanaşılmalıdır. Orta əsr mənbələri əski əlifba ilə yazıldığı üçün müasir oxucudan daha çox diqqət tələb edir. Buna görə də ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunan qədim türk abidələrinin dilini və əlifbasını, fars dilinin əlifbasını daha mükəmməl şəkildə tədris etmək lazım gəlir. Həmin əlifbaları mükəmməl şəkildə öyrənən tələbə gələcəkdə öz elmi işində adlarını çəkdiyimiz mənbələrdən səmərəli şəkildə istifadə edə bilər.

Müasir onomastik mənbələrə dövlətin kartotekalarını, onomastik fond materiallarını, VVAQ şöbələrindəki rəsmi sənədləri, dövrü mətbuat səhifələrini aid etmək olar.

Ümumiyyətlə, onomastik tədqiqatı diaxronik istiqamətdə apararkən qədim mənbələrə, sinxronik istiqamətdə isə müasir mənbələrə müraciət etmək lazım gəlir. Bəzən eyni bir tədqiqat işində diaxronik və sinxronik planda hər iki mənbədən istifadə etmək lazım gəlir.

2. Mövcudluğuna görə onomastik mənbələrin iki növü vardır: yazılı və şifahi. Qədim dövrdən bu günə qədər mövcud olan onomastik leksikanı yazılı şəkildə özündə əks etdirən mənbələrlə yanaşı, bu leksikanı əsrdən-əsrə şifahi şəkildə keçirən dialekt və şivələr də şifahi mənbə kimi nəzərdən qaçmamalıdır. Hazırda Azərbaycan dili dialekt və şivələrində onomastik tədqiqat üçün maraq doğuran çoxlu miqdarda dil faktları mövcuddur. Təsadüfi deyildir ki, ləqəblər, zoonimlər, xalq kosmonimləri kimi onomastik vahidlərin ən zəngin nümunəsinə biz dialekt və şivə leksikasında rast gəlirik.

3. Nəşrə görə onomastik mənbələrin iki forması mövcuddur: nəşr olunmuş və əlyazması forması. Kitab və bu növ mənbələr redaktə olunur, cilalanır və tamamlandıqdan sonra nəşr edilir. Əlyazması formasında olan mənbələr, öz növbəsində, qaralama və ağartma kimi də mövcud olur. Bunlardan ağartma variantı daha mötəbər hesab edilir. Belə mənbələr, əsasən, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda da çox toplanılmışdır.

4. Orijinallığına görə onomastik mənbələr əsl və köçürmə (surəti) kimi də təsnif olunur. Tədqiqat zamanı bəzən mənbənin əslindən – orijinaldan, bəzən də onun üzündən çıxarılmış – köçürülmüş surətdən istifadə edilir. Birinci hal daha əsaslıdır və elmi işin düzgün yerinə yetirilməsi üçün faydalıdır. İkinci hal tədqiqatçıyı çaşdırma bilər. Belə ki, mənbənin üzə köçürülərkən səhvə, təhrifə yol verilmiş hallar olur. Bu da tədqiqatçının öz işində elmi səhvlərə yol verməsinə gətirib çıxarır.

5. Onomastik mənbələr həcm və məzmununa görə də iki qrupa bölünür: kiçikhəcmli mənbələr və böyükhəcmli mənbələr. İrihəcmli mənbələrə alim və səyyahların elmi əsərlərini, dastan, nağıl kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini, habelə yazılı ədəbiyyata məxsus roman, povest, pyes, hekayə, poema janrlarında yazılmış bədii ədəbiyyatı misal göstərmək olar.

Kiçikhəcmli mənbələrə bayatı, atalar sözləri və zərbi-məsəlləri, xalq aforizmlərini, tapmacaları, aşıq şeirini, yazılı ədəbiyyata məxsus qəzəl, qəsidə, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs və s. bədii nümunələri misal göstərmək mümkündür.

Qədim abidələr forma və məzmunca müxtəlifdir. Bunların bir qismi kağız üzərində, bir qismi isə məscidlərin divarlarında, qəbir daşları üzərində, eləcə də daş-qayalarda əks olunmuş yazılardan ibarətdir. Məsələn, Sibirdə və Şimali Monqolustanda qəbir daşları üzərində əks olunmuş Orxon-Yenisey abidələrinin məzmunu çoxdan alimlərin marağına səbəb olmuşdur. Bu sahədə danimarkalı alim V.Tomsen, rus alimləri V.Radlov, P.M.Melioranski, S.Y.Malov, fin alimi

Q.İ.Ramsted və başqaları bugünkü elm üçün əvəzsiz xidmət göstərmişlər. Həmin alimlərin gərgin əməyi sayəsində abidələr oxunmuş və onların məzmunu elm aləminə aydın olmuşdur. Alimlərin tədqiqatında müəyyən miqdarda şəxs adları (məsələn, Bilgə kağan, Böyük kağan, İltəris kağan, Yamtar, Kutu, Tutuk, Kül tiqin, Tinəş, Tonyukuk kişi adları, İlbilgə katun qadın adı, yer adları (məsələn, Altun yış, Benliçək, Bəkli yazı, Yaris, Soğd, Tamağ, Tüpüt, Çuğay və s.), tayfa, qəbilə adları (məsələn, Az, Basmıl, Oğuz, İzqıl, Tabğaç, Kirkiz və s.) öz əksini tapmışdır. Burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, həmin abidələri öyrənən ilk alimlər, əsasən, başqadilli xalqlara məxsus olduğundan onlar türk mənşəli sözlərin əksəriyyətini öz dillərinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun transkripsiya etmişlər. Onlardan sonra həmin abidələrdən bəhs edən türkdilli xalqların nümayəndələri, o cümlədən azərbaycanlı alimlər abidələrdəki sözləri olduğu kimi alınma transkripsiyada işlətmişlər. Buna görə də, bizim fikrimizcə, abidələrdəki xüsusi adların bir qisminin ilk qədim orijinal forması bərpa olunmamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikasında da bu cür xətlər qalmaqdadır.

Onomastik mənbə kimi yazılı ədəbiyyatın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu növ ədəbiyyatda qədim toponimlər, tayfa və qəbilə adları mühafizə olunub saxlanılır. Məsələn, XII əsrin dahi Azərbaycan şairi N.Gəncəvi özünün “İsgəndərnamə” poemasında Bərdəni təsvir və tərif edir. Buradan məlum olur ki, Bərdə hələ XII əsrdə ən abad Azərbaycan şəhərlərindən birinin adı olmuşdur. Beləliklə, tədqiqatçı Bərdə toponiminin yaranma tarixindən bəhs edərkən həmin əsərə istinad edərək onun mənşəyini XII əsrdən əvvəlki dövrdə axtarmalıdır. Demək, hər hansı onomastik vahidin istər etimologiyasının, istərsə də yaranma tarixinin araşdırılmasında yazılı ədəbiyyat ən etibarlı mənbə kimi götürülə bilər.

Müasir dövrdə yazılmış elmi əsərlər də onomastika üçün maraqlıdır. Tarixi hadisələrlə bağlı yüzlərlə yer, şəxs, tayfa və s. adları bu əsərlərdən götürmək mümkündür. Buna görə də onomastik tədqiqat prosesində yalnız dilçilik əsərlərindən istifadə etmək az nəticə verə bilər. Xalqımızın tarixi, coğrafiyası, ictimai-fəlsəfi fikir tarixi, ədəbiyyatı və s. sahələrə dair yazılmış elmi əsərlər onomastik tədqiqat üçün çox qiymətli faktlar verir. Onomastika üçün lüğətlər qiymətli mənbədir. Lüğətlər iki yerə bölünür: ensiklopedik və lingvistik.

Ümumi və sahə ensiklopediyalarında çox vacib onomastik faktlar olur. Məsələn, son illərdə nəşr olunmuş Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında onomastik leksikanın müxtəlif laylarına dair misallar öz əksini tapmışdır. Tədqiqatda müxtəlif antroponimik modellərin yaranmasına, habelə titul, фамилия, ktematonim və s. onomastik kateqoriyalara dair faktlar vermək üçün ASE daha etibarlı mənbə sayıla bilər.

Bunlardan başqa, xüsusi adların mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində müxtəlif sahə lüğətlərinə də müraciət etmək lazım gəlir.

Linqvistik lüğətlərin bir çoxunda da xüsusi adlara, onların yazılışı və deyilişi məsələlərinə rast gəlmək olur.

Hal-hazırda Azərbaycan dilində bir neçə şəxs adları lüğəti nəşr olunmuşdur. Lakin bu lüğətlərdə Azərbaycan şəxs adları tam əks olunmamışdır.

Onomastik leksikanın digər sahələrini əhatə edən lüğətlərin yaranmasına ciddi ehtiyac duyulur. Onomastik tədqiqatda bu lüğətlərin əldə olunması ciddi çətinlik tələb edir. Bəzən tədqiqatçı müəyyən qanunauyğunluğu sübuta yetirmək üçün fakt tapmaqda çətinlik çəkir. Halbuki bu cür lüğətlər tədqiqatçının işinə çox böyük kömək göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində onomastik vahidlər. Bakı: Zəngəzurda, -2022, -140 səh.
2. Çobanov M.N. Azərbaycan şəxs adları. Bakı: Maarif, 1981, 30 səh.
3. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomologiyasının əsasları I cild (2 cildə). Bakı: 2019, 280 səh.
4. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1977, 300 səh.
5. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomologiyasının əsasları II cild (2 cildə). Bakı: 2019, 436 səh.

Abdullayeva Çinarə Fərhad

Azərbaycan dilçiliyində onomastik vahidlərin tədqiqi və təsnifi

Xülasə

Onomastika dilçiliyin xüsusi elm sahəsinin tədqiqat obyektidir. Onun materialının toplanmasının özünəməxsus üsulları, yolları vardır. Bu, olduqca çətin, həm də böyük zəhmət tələb edən filoloji bir işdir. Onomastik material toplamaqla məşğul olan hər bir şəxsdən doğma dilimizə məhəbbət və vurğunluq, dərin təfəkkür tərzini, müşahidə, müqayisə aparmaq qabiliyyəti, analiz-sintez tələb olunur. Hər bir yaşayış məntəqəsində olmaq, onun hər bir məhəlləsini gəzmək, həmin yerlərin adət-ənənələrini öyrənmək, yaşlı və orta nəslin nümayəndələrini məqsədəuyğun şəkildə dindirmək, sorğu-suala tutmaq onomastik material toplayandan çox böyük səbir, hövsələ, iradə, qabiliyyət tələb edir. Xalq dili, onun dialektik formaları əsrlərin sınağından çıxaraq bu günə kimi yaşadığı üçün onu təhrif etmək, bər-bəzək vurmaq, bu bərdə səthi, ötəri məlumat toplamaq dilə hörmətsizlikdir. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, onomastik material toplamaq heç də asan deyil, tədqiqatçı çox zaman müəyyən çətinliklərlə rastlaşır. Bəzən bu və ya digər adam bu işin məqsədini bilmədiyi üçün söhbətdən imtina edir. Ona görə də belə vəziyyətdə həmin adamı bu işin xeyirxah məqsədi ilə tanış etmək lazımdır. Bəzən də sorğu-suala tutan şəxs hafizəsi köhnəliyindən yaddaşını ardıcıl vərəqləyə bilmir, fikri tez-tez yarımçıq qalır. Bu zaman tədqiqatçı onu ehtiyatla ümumi söhbətə

tutmaq və kəndin keçmiş tarixi haqqında müəyyən məlumatları yada salmaqla müsahibin yaddaşını bərpa edə bilir.

**ABDULLAYEVA CHINARA FARHAD
RESEARCH AND CLASSIFICATION OF ONOMASTIC UNITS IN
AZERBAIJANI LINGUISTICS**

SUMMARY

Since onomastics is a research object of a special field of linguistics, it has its own methods and ways of collecting its material. This is a very difficult and laborious philological task. Love and emphasis on our native language, deep thinking style, observation, ability to compare, analysis-synthesis are required from every person who is engaged in collecting onomastic material. Being in each residential area, visiting each of its neighborhoods, learning the traditions of those places, appropriately interrogating and interrogating representatives of the elderly and middle-aged generation requires a lot of patience, enthusiasm, will, and ability from the onomastic material

collector. Since the folk language and its dialectical forms have passed the test of centuries and survived to this day, it is disrespectful to the language to distort it, to embellish it, to gather superficial and superficial information about it. Experience and observations show that collecting onomastic material is not easy, the researcher often encounters certain difficulties. Sometimes this or that person refuses to talk because they do not know the purpose of this work. Therefore, in such a situation, it is necessary to introduce that person to the good purpose of this work. Sometimes, the interrogator is unable to keep track of his memory because his memory is worn out, and his thoughts are often incomplete. At this time, the researcher is able to restore the memory of the interviewee by carefully engaging him in general conversation and recalling certain information about the past history of the village.

АБДУЛЛАЙЕВА ЧИНАРА ФАРХАД

**ИССЛЕДОВАНИЕ И КЛАССИФИКАЦИЯ ОНОМАСТИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ
РЕЗЮМЕ**

Поскольку ономастика является объектом исследования особой области языкознания, она имеет свои методы и способы сбора материала. Это очень сложная и трудоемкая филологическая задача. Любовь и внимание к родному языку, глубокий стиль мышления, наблюдательность, умение сравнивать, анализ-синтез необходимы от каждого человека, занимающегося сбором

ономастического материала. Побывать в каждом населенном пункте, посетить каждый его квартал, изучить традиции тех мест, правильно опросить и допросить представителей старшего и среднего поколения требует от собирателя ономастического материала большого терпения, энтузиазма, воли и умения. Поскольку народный язык и его диалектические формы выдержали испытание веками и сохранились до наших дней, то неуважительно по отношению к языку исказить его, приукрашивать, собирать о нем поверхностные и поверхностные сведения. Опыт и наблюдения показывают, что сбор ономастического материала непрост, исследователь часто сталкивается с определенными трудностями. Иногда тот или иной человек отказывается говорить, потому что не знает цели этой работы. Поэтому в такой ситуации необходимо познакомить этого человека с благой целью этой работы. Иногда следователь не может уследить за своей памятью, поскольку память у него изношена, а мысли часто неполны. В это время исследователь способен восстановить память интервьюируемого, осторожно вовлекая его в общий разговор и припоминая определенные сведения из прошлой истории села.

Rəyçi: dos. M. Ə. Abdullayeva